

Bill No. 5/07-08

73

2008-0532

Rkash, Varanasi
We are proud of our

कपिल सूत्रम् - with the ~~हित्य~~ of
नरेन्द्र - Edited and Published
by Pt. गोपालचंद्र at Purana
प्रकाश प्रेस. Calcutta, 1929 V.E.

Satkhya Phu

6

कापिलसूत्रम् ।

महर्षि-कपिलेन संचेपेणोक्तम् ।

१८८८

हिन्दुओनिरन्तरात्माव्यसमेतम् ।

१८८८

कलिकाता-माणिकतला-श्रीटात्मस्याने पुराणप्रकाश-
दन्ते श्रीगोपालचन्द्रेण मुद्रितः ।

संवत् १८२८ ।

DATA ENTERED

Date 09/07/08

SP SAMS
121.41
NAR

KALANIDHI

Rare Book Collection

ACC No.: R-532

IGNCA Date: 26.3.08

कापिलसूत्रभाष्यम् ।

ओं नमः परमात्मने ।

यसीशमानन्यसुखं समाधिना
मनोपिणामाप मनो विचिन्य तम् ।
कृषिष्ठ नत्वा कपिलं पुरातनं
विनिर्भै कापिलसूत्रभाष्यकम् ॥

अथेह जगति खलु निखिलप्राणिनां दुखं माभृत्, सुखं मे
भूयादिति सततं सुखोत्पन्निदुःखहाने अभिकृष्टिते स्तः । नहि
दुःखतिरोभावमन्तरेण लुखस्यानुभदो भवति । विरोधिधर्मयो-
स्यादोस्तमः प्रकाशयत्तरिव सामानाधिकरणाभावात् । यद्यनादि-
संसारे दुखं न स्वात् तदा तन्निराकरणोपायं कः कुर्यात् ।
स्यादेतत् तापत्रयप्रतीकारविषयेऽवश्यं यद्भः करणीयः, यत-
स्यापत्रयनिवृत्तिरेव परमपुरुषार्थं इति । शास्त्रज्ञानमेव तदु-
पायः नान्यदुपाधान्तरं प्रारीच्छितशास्त्रप्रतिपादितस्य ज्ञानस्य
विवेकहेतुत्वात्, इति मनसि विचारितवान् भगवान् पञ्चशिखा-
चार्यः, खाथाद्योऽध्येतव्य इत्यादिनाध्ययनविधिना स्वाङ्गस्वाधा-

यार्णवपारङ्गत आत्मा प्रकृतितो विवेकव्य इति चरमफलदाट-
तथा संगृह्य क्षणिवरं नारायणस्वरूपं कपिलम् उपागमत् । ततः
सदसद्विचारामलचित्तः कपिलोऽनेन ह्वाविंशतिसूत्रेणाज्ञान-
निराकरणेन हैयं प्रतिपादयिष्यन् शिष्यावबोधाय सुन्दरेण
शास्त्रारम्भं प्रतिजानीते । नन्दय विविधदुःखात्यन्तिरत्यन्त-
पुरुषार्थं इत्यादि षड्ध्यादस्य सांख्यस्यानेन पौनरुक्तता भवति,
श्रुतिप्रतिपाद्यस्य समाधिविशारदस्य कपिलस्यैषद्वाष्टिवात् ।
तथाहि श्रुतिः “क्षविं प्रमूतं कपिलं यस्तमये ज्ञानैर्बिर्भर्त्ति जाय-
मानञ्च पश्येत्” इति । सत्यमुच्यते, यत एकविषयत्वेन बालबोधि-
तदास्योक्तवात्, उभयोः शास्त्रयोरात्मतत्त्वनिरूपणं सांख्यशब्दस्य
योगरूढ़तया सांख्यमंज्ञाभिहिता । तथाच “संख्यां प्रकुर्वते चैव
प्रकृतिञ्च प्रचक्षते । तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन संख्याः प्रकी-
र्त्तिना” इति महाभारतप्रमाणात् । किन्तावत् तत् शास्त्रम् ?

सूचम् । अथातस्तत्त्वं समाप्तः ॥१॥

“अथ स्यान्मङ्गले प्रश्ने कार्यारम्भेष्वनन्तरे । अधिकारे
प्रतिज्ञायामन्वादेशादिषु क्वचित्” इत्यादिना यद्यप्य शब्दस्यैते
बहवोऽर्था दृश्यन्ते तथाप्यवाधिकारार्थं एव गृह्णते अन्येषामर्था-
नाम् अनुपयोगात्, नन्वादौ यन्यस्य मङ्गलाचरणस्यावश्यकत्वम् ।
न हि मङ्गलाचरणमृते यन्यस्य परिसमाप्तिर्मन्त्रते इति चेत्,
सत्यं, ब्रूमः । अथ शब्दस्योच्चारणेन निखिलविष्णुप्रचयनिवारकेण
मङ्गलार्थः प्रतीयते, अतः शिष्याचाराविरोधो भवतीति । अथ
इत्यधिकारे । अतः शब्दो हेत्वर्थः । यथेह कर्मचितो लोकः
चीयते एवमेवासुव पुण्यचितो लोकः चीयते इत्यादि श्रुत्या
कर्मफलस्यानित्यत्वादित्यर्थः । तत्त्वशब्दो वेदप्रतिपाद्य-याद्या-

र्थार्थः । समसनं समाप्तं संक्षेप इति यावत् तत्स्य समाप्तः
तर्च समाप्तः इति वेदितव्य इति शेषः ।

तान् स्फुटीकर्त्तं सूत्रमवतारयति—

कथयामि अष्टौ प्रकृतयः ॥२॥

कथयामीति च्छेदः क्रमेण प्रकृतोः कथयामीत्यर्थः । कः
प्रकृत्यर्थः, कतमा पुनःप्रकृतिः, कियती वा? प्रकरोतीति प्रकृतिः,
प्रसवधर्मणीत्यर्थः । सा विविधा, शुद्धा मिश्रा च । सत्वरजस्तमसां
साम्यावस्थया अव्यक्तं प्रधानम् अचेतनं जगतः कारणमित्येका
शुद्धा । एतेषां वैषम्यावस्थया महत्तत्त्वाहङ्कारपञ्चतन्मावाणि
प्रकृतिविकल्पभिधानानि । सप्त मिश्राः । एता अष्टौ प्रकृतयः ।
तथाहि प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात् पञ्च तन्माः
वाणि इति । महत्तत्त्वं किन्तावत्? बुद्धिविशेषः, अहङ्कारसु
अहङ्करोमीति व्यवहारात्मकः, पञ्च तन्मावाण्यपि शब्दत्त्वरूप-
रसगन्धविशेषाणि सूक्ष्माणीति । ननु कथम् अचेतनादेव उत्-
पत्तिः, न हि चेतनकर्त्तारं विनोदपत्तिरस्ति व्यतिरेकेण घट-
वत् । एतदेव सत्यमुच्यते केवलमचेतनेऽपि शक्तिर्हश्यते यथा ।
चेतनमपि क्षीरं वत्सविद्वद्ये भवति, एवमचेतनात् गोम-
यादेः कीटो जायते तद्वत् अवाहो क्षीरे गोमये च माण्डगो-
शरीराधिधानात् चेतनाङ्गेतोः शक्तिर्मन्येत, नैतत् साधुच्यते,
गोमाण्डशरीरयोः चेतनावगतेः कुतस्ताभ्यां त्यक्तयोः क्षीरगो-
मययोः चेतनावगतिः, न कदाचिदपि तयोरुत्सृज्यमानयोः
चेतनं प्रतीयते । अथवा यथायस्कान्तस्य चेतनासंयुक्तस्य सन्निधि-
मावेण स्पन्दनशक्तिर्हश्यते एवं सर्वत्रापि अचेतनाचेतनो भवति
तीति बोद्धव्यम् ॥२॥

प्रकृतिमुक्ता विकाराननुवदितुं सूत्रयति ।

षोडशकस्तु विकारः ॥३॥

षोडशमन्त्यको विकारः तु शब्दोऽवधारणे । अथ कोऽयं
षोडशको विकारः । एविच्चेजोवायुगगनानि पञ्च भूतानि,
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मन्द्रियाणि, ओवल्वङ्गेच-
रसनाद्वाणानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनस्त्र, एष षोडशको वि-
कारः । ननु भूस्यादीनां घटाद्युपादानभूतानां कथं विकारता ?
पञ्चतन्माचवत् तेषामुभयामकलात् न क्षीरस्य विकारो दधि,
तद्विकारो नवनीतम्, तद्विकारो दौर्गम्भमित्याद्यनवस्थाप्रसक्तेः ।
किञ्च घटपटादीनि वस्तुनि न कित्याद्यतिरिक्तानि भवन्ति, दाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादि श्रुतेः ।
एतावता भूप्राणिवीजादिषु घटपयोऽङ्गुरादिषु च इन्द्रियसत्त्वि-
कर्षज्ञानस्य तुल्यत्वेन न वस्तुन्तरमिति भावः ।

यथा रथादेरचेतनस्याखेन सह संयोगात्, गतिक्रिया, तथा
सर्वत्र चेतनसम्बन्धेन चेतनोपलभिरित्यभिप्रेत्य वर्णयति ।

पुरुषः ॥४॥

पुरि शरीरे शेते इति पुरुषः, यत्संयोगेन सर्वं चैतन्यवद्दृ-
भाति स भोक्ता निर्लेपो नित्योऽप्रसवशीलः । तथाच श्रुतिः,
अङ्गुष्ठमावः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ईशानो भूतभव्यस्य स
एवास्य स उ इव एतद्वैतत् अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्यादि ।
नन्वत् पुरुष एक एव बहवो वा किन्तावत् प्राप्तः, नादः सति
पुरुषस्यैकत्वे एकस्मिन्, मृते सर्वे मियेरन् इत्यादिना सहस्रा-
स्तुष्टिलोपापत्तेः । तथापि पुरुषस्य एकत्वं स्यात् औषधिक-

भेदेन बहुत्वादृघटाकाशमठाकाशवत् च त्सु पुरुषस्य औपाधिका-
नेकत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽपि कालेन संसारलोपप्रसक्तिः स्यात्
तत्त्वज्ञानोपाधिविनाशे निर्मात्रश्रवणात् न ह्यवृद्धिभतो वस्तुनोऽ-
पस्थितिरस्ति यथा परिमाणरहितानां धनराशीनाम् आय-
हीनानां वितरणशैलस्याचिरेणैव कालेन समूलक्षयो भवेत् तद्
वत् तत्त्व युक्तियुक्तं, मातापितृभ्यां जातस्य पुत्रशरीरस्य तयोरंश-
भूतत्वात् तच्छरीराधिष्ठितपुरुषयोरंशः वासनाया अंशस्य पुत्रादौ
केन वार्यते, न ह्युभ्योः शरीरानशेन प्राणिनः आविर्भवन्तीति
स्वसमानजातीयत्वेतन्ये कार्येष्ववगम्यते यथा तत्त्वादेहपादा-
नात् रक्तपीतसंयोगिनो रक्तः पटः पीतः पटः इति तद्वत् महा-
भारते अतावपि च, कलेरंशस्व संजडे भुवि दुर्योधनो त्रुप ।
आक्षमा वै जायते पुत्र इत्यादि एतेन अनादीनां निखिलपुरुषाणां
पित्रोरंशभूतानाच्च मध्ये केचित् संसरन्ति, केचित् सुच्यन्ते,
नैतत् सम्पदाद्यविदां कृचिकरम्, अपरिणामिसांख्यपुरुषविरोधात्,
अतो द्वितीयः, सुखदुःखजन्ममरणादीनां नानात्वत् वर्णाश्रमादि-
धर्माणां भूयस्वाच्च । नास्मिन् पञ्चेऽपि जगतो लोप इति वाच्यं
पुरुषस्यानन्तत्वे विरोधात् एतानि पञ्चविंशतितत्वानि सांख्या-
चार्या मन्यन्ते । अथ पुरुष आदिमान् कथं न स्यात् न अनादि-
वासनावशेन घटोयन्ववत् कुलालचक्रवच्च पुनःपुनः जन्ममरण-
प्रतिपाद्यशुत्यनवकाशात् । तथाहि अतिः, संवत्सरी वै प्रजा-
पतिस्तस्यायने दक्षिणञ्चोत्तरञ्च तत् वेह वै तदिष्टापूर्ते कृत
इत्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिनयन्ते त एव पुनरावर्त्तन्ते
नस्मादेत चृष्टयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपाद्यन्ते एष भू वैरयि
पितृयान अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण अङ्गया विद्यया ज्ञान-
मन्त्रिष्ठादित्यभिजायन्ते इत्यादि ।

इदानों पञ्चविंशतितत्वान्युक्ता अवान्तरगुणान् विभजते ।

तैगुण्यम् ॥५॥

तयो गुणाः सत्वरजस्तमांसि तेषां भावस्तैगुण्यम् । इतच्च
प्रधानं तैगुण्यं सत्वरजस्तमसामन्योन्यगुणप्रधानभावं हित्वा
साम्येन स्वरूपेणावस्थानं बुध्यते कस्मात् शुतिविहितत्वात् ।
तथाहि अजामेकां लोहितशुक्रक्षणां वक्त्रैः प्रजाः सृजमानां
स्वरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगा-
मजोऽन्यः ॥ एतैरुपादानावस्थितगुणैः सुखदुःखाद्यामकैः सह
निःसङ्गस्य चेतनस्य पुरुषस्य सम्बन्धोऽस्ति सन्निधिमात्रत्वात् प्रदी-
पतमसोरिव । ननु कथं निरवयवे जगदुपादानभूते गुणसम्बन्धः
सम्भवेदिति, लोके सावयवेष उत्पलादिषु नौलादयो गुणा दृश्यन्ते,
न कुत्रापि निरवयवेषु । सत्यम् इदानों वर्णते लोकवद्लौकि-
कस्य वेदावबोधस्य शक्तिर्न विद्यते वैदिकस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् ।
अथ वा यदि लौकिकेषु निरवयवेषु परमाणुषु शुक्रादयो गुणा
मन्यन्ते, तदा सर्वशक्तिमतो जगत्कारणस्यापि दूषणं भूषणमेव ।

प्रकृतेः सत्वादिगुणान्युक्ता तासामपि धर्मान् विवदिषुः मूव-
यति ।

सञ्चरः प्रतिसञ्चरः ॥६॥

उत्पत्तिः सञ्चरशब्दार्थः, प्रलयः प्रतिसञ्चरशब्दार्थः । अतः
अष्टाभ्यः प्रकृतिभ्यः सञ्चरः श्रूयते एवं तासु प्रतिसञ्चरत्वं ।
कस्मात् यतो वेदएव प्रकृतेः महान्, महतोऽहङ्कारः, अहङ्कारात्
पञ्च तन्मात्राण्यभिजायन्ते, एवं तन्मात्राणि अहङ्कारे अहङ्कारो-
मर्हति महान् मूलप्रकृतौ लीयन्ते इति । यथा कूर्मः स्वकीया-

मङ्गानि कचित् प्रसरति कचित् आकुच्चति, एवं ऊर्णनामः
स्वयमेव सूत्रं वह्निं; सरति अज्ञः आकामति, तद्वत् प्रकृतयो-
ग्यनुलोभप्रतिलोमेन इति । इदानीम् एतेषां सांख्यमन्यमानानां
यद्वार्थानां सुखदुःखाद्वक्तव्या तत्स्वरूपं वर्णयति ।

अध्यात्मधिभूतस्थिदैवञ्च ॥७॥

निखिलं चातुर्विधप्राणिजातं जगत् तापत्रयासंयुक्तं न वेदि-
तव्यं कथं वैविष्याश्रयादिति । किनावत् वैविष्यम् अतोच्यते ।
अध्यात्मधिभूतस्थिदैवञ्चेति आमनि शरीरे चित्ते वा अधि-
अश्चात्मं तच्च द्विविधं शारीरं मानसच्च । शारीरच्च वायुपित्त-
कफान्, वैष्वस्यनिमित्तं, मानसच्च कामकोधलोभमोहभीतिविषा-
देर्थामनोरथविषयादर्शननिमित्तम् । एतत् सर्वम् अध्यात्मदुःखं
वेदितव्यम् अन्तरसाध्यत्वात् । अधिभूतं भूतस्थिकात्य मानुषपशु-
पक्षिसर्पस्यावदनिमित्तम् । अधिदैवं दैवमधि यह्विनायकयत्त-
राक्षसाद्यावेशनिमित्तम् । एतैस्त्रिविधैर्दुःखैः प्रकृतिप्रकृतिवि-
कारविकाराणां तादात्ममिति भावः । एतेषां विनाशे बहवः सुग-
मोपायाः सन्ति तथाहि शारीरस्य दुःखस्य उपशमनाय वैद्यनि-
करवैष्वस्यतिरसायनः सहजोपाय उपदिष्टः मानसस्यापि तापस्य
प्रतिकाराय सुरस्यहर्ष्यकामिन्यपूर्वभोजनालङ्कारादिहेतुः सु-
लभः एवस्थिधिभूतस्य दुःखस्य निवारणाय नीतिशास्त्राभ्यास-
पटुता कारणम् । तथा अधिदैवस्य दुःखस्य निराकरणाय मणि-
मन्वयोगो हेतुः । स्यादेतत् तथापि न एतेषां तापत्रयाणाम्
एतैरतिशया निष्ठत्तिः पुनः पुनरुत्पत्तिसम्भवात् ज्ञेयम् ॥७॥

सम्भविति वर्त्ते; साधारणां धर्मां निनदिषु सूत्रं रचयति ।

कापिलसूत्रभाष्यम् ।

पञ्चानिवृद्धयः ॥८॥

अनिवृथ्यन्ते ज्ञायन्ते एभिरित्यभिवृद्धयः । कियत्यस्ता
पञ्च कतमाः पुनः । त्रिविधमन्तःकरणं बुद्धीन्द्रियं कर्मन्द्रियञ्च ।
बुद्धयहङ्कारमनांस्यन्तःकरणानि अथवसाथो वद्धिधर्मः अभि-
मानः अहङ्कारस्य सङ्कल्पविकल्पौ मनसः । बुद्धीन्द्रियाणि दर्श-
नादिक्रियाभेदेन यथासंख्यं चतुःश्रोतव्राण्डरसनात्मग्रहपाणि ।
अवान्तरभेदाः पञ्च । कर्मन्द्रियाणि च वचनादिक्रियाभेदेन
यथासंख्यं वाक्याणिपादपायुपस्थृपाणि पञ्चसाकल्यनावान्त-
रभेदेन त्रयोदशविधं करणमित्यर्थः । अत आदिरहितधारा-
वाहिकजन्ममरणवति जगति समस्तवस्तुजातस्य वैदितव्यतया
अभिवृद्धयः शक्याः । यन्तु अन्तःकरणानां सर्वे मनसो निन्द्रि-
यत्वमित्युक्तं तत्र युक्तियुक्तं मनसा सर्वेन्द्रियनियन्त्रा सह स्वस्त्र-
विषयेषु इन्द्रियादीनां तदात्मग्रावगमात् अचोगीलकवत् । एतेन
बुद्धयहङ्कारयोरिन्द्रियता याता अहं सुखी अहमेव इत्यादि
प्रत्यक्षावगमात् ।

नहि बुद्धग्रादेनिरिन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षावगतिः । ननु तन्नते
सर्वेषां पदार्थानां व्यापकत्वाङ्गीकारेऽपि पुरुषभेदे बुद्धग्रादिभेदौ
न न्यायः, कुत एकत्वावधारणात् सत्यं, न यतो वासनात्म-
रूपी परिणामी बुद्धग्रादिः स्वीक्रियते । अनया वासनया इन्द्रि-
याणां विषयविशेषप्रवृत्तिः निवृत्तिर्वा भवति ।

स्यादितत् वासनायाः कुत आविष्करणं इत्याशङ्कित आह ।

पञ्च कर्मयोनयः ॥९॥

कर्म एव योनिः कारणं येषां ते कर्मयोनयः बुद्धिवृत्तयः

कापिलसूत्रभाष्यम् ।

इति अत्रतः । अतः प्राणिनां सुखदुःखोपभोगाय क्षिट्ठाक्षिष्ठ-
भेदेन कर्मयोनयः पञ्च व्यवह्रीयन्ते । यस्मात् अनया क्षिट्ठया
वृत्तप्रा संसारानलसंतप्तः जन्मः दुखं भङ्गै । एवम् अक्षिट्ठया
वृत्तप्रा च उत्पन्नविवेकज्ञानः सन् सुभृतः परमानन्दः सुख-
मआति । ताः कियत्यः ? आह, प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रा-
सूत्रयः । घड़ध्यायसंख्यभाष्ये विज्ञानभिचुणा एतत् प्रपञ्चितं
विस्तारभियाच न प्रतिपादितम् ॥

इदानीं भूतानाम् एकतमस्य प्रकारभेदं रचयति ।

पञ्च वायवः ॥१०॥

एते वायवः पञ्च वेदितव्याः, यतः उत्पत्तिविनाशिना
प्राणिनां नाना वृत्तयः सन्ति । तथाहि प्राणोऽपानः समानस्य
उदानो व्यान एव च । इति । कुचास्य वृत्तिभेदः ? सुख-
नासाद्यधिष्ठिता वृत्तिः प्राणस्य, षष्ठ्यायूपस्थाद्यधिष्ठिता वृत्ति-
रपानस्य, हन्ताभिसर्वसन्ध्यधिष्ठिता वृत्तिरुदानस्य लगाद्य-
धिष्ठिता वृत्तिर्वानस्य । नतु वायुरपि सर्वप्राणिक्रिया-
कारकच्छिलिष्टुच्चेतनः सन् निखिलं प्राणिनं प्रेरयति प्रकाश-
यते वा, किं पुनरेतदतिरिक्तं चेतनं पुरुषं मन्यते, सत्यं, नैवात्र
विवदितव्यं किञ्चिदिस्ति, अतौ प्राणाद्यतिरिक्तपुरुषश्रवणात् ।
तथा हि श्रुतिः । “असङ्गोऽयं पुरुष इत्यादि । अथवा यदि प्राण
एव चेतनः स्यात् तदा सुषुप्तिगतस्य पुरुषस्य प्राणादुत्-
कमण्णस्य सुषुप्तौ प्राणविद्यमानतयापि जाग्रत्प्रत्यक्षज्ञानवृत्-
तत्वं घटपटादिरवगम्येत, नतु तदवगतिरिस्ति करणीपुर-
माता । यथा पुरस्त्वामी द्वाररक्षणे एकं दौवारिकं लिङ्गेन्द्रियं

सपरिवारो वह्निगच्छति तथा पुरुषः प्राणमात्रं रक्षयित्वा
आनन्दे विश्राम्यतीति मन्त्रव्यमिति ॥१०॥

ददानीं प्रज्ञतेः सत्त्वादिगुणानुक्ता कर्मणो निवर्त्तकं
निरूपयति ।

पञ्च कर्मात्मानः ॥११॥

कर्मणाम् आत्मा व्यावर्त्तकः निवर्त्तक इति यावत् । इतच्च
कर्मणाम् आत्मानः पञ्च अवगन्तव्याः यत्कारणं यमाभ्यास-
वैराग्यसमाधिप्रज्ञाः एता उत्पाद्याः पुरुषाणां निखिलक्रिया
निवर्त्तयन्ते । न चास्य कर्म इत्यादि प्रमाणात् । क्रमेण तानाह,
अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाणां यमसंज्ञा । दीर्घकालनै-
रन्तर्व्यसदूषिषययत्क्रोध्यासः । इहामुव भोगविरागो वैराग्यम् ।
मानसैकायता समाधिः । सत्त्वपुरुषान्यथाज्ञानं प्रज्ञा । इति
यातञ्जले व्यासदेवेनैतदित्तिशारितम् ॥११॥

सम्मुतिं पञ्चानाम् अविद्यानाम् अवान्तरभेदनिरूपणैः
मूलयति ।

पञ्चपर्वा अविद्याः ॥१२॥

अत पर्वशब्दो ग्रन्थिः, तदत्यः अविद्याः पञ्च यथा रञ्जु ग्रन्थे-
ईदृतया सहस्रा पुरुषस्तां मोक्षं न शकोति तथा संसारग्रन्थे-
रतिशयतयापि । ताः किवत्यः अविद्याः? अस्मिता-राग-हृषभि-
निवेशाः यथासंख्यां तमो-मोह-महामोह-तामिश्रान्यतामिश्र-
संज्ञाः पञ्च स्तुः । अनित्याशुचिदुःखेषु नित्यशुचिसुखाख्या
अविद्या अनालनि आलज्ञानात् ब्राह्मण एवाहम् इति

वृत्तिः । अस्मिता अभिमानरूपेति यावत्, धनं से प्रियतरसिनि
वृत्तीरागहमा, इदं नेष्टुं विनाशित्वात् इति वृत्तिरूपवृत्तिरभिनिवेशः । तमोमोहयोरष्टविधो भेदः,
महामोहस्य दशविधः, इतरयोर्द्वयोः षट्क्रिंशद्वभेदाः, कारि-
कायामेतदेवमुक्तं “भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो
महामोहः । तामिश्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिश्रः” ॥१२॥
तदेवं पञ्चविपरीतभेदानुकूला अष्टाविंशतिप्रकारं रचयति ।

अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः ॥१३॥

अत्र प्रकारार्थं धाप्रत्ययः, अतः अष्टाविंशतिप्रकारा अशक्तिः
अवगम्यते यस्मादविद्यया वैचित्र्यरूपाणीति । सा कतिविधा ?
उच्यते, इन्द्रियाभिधातात् यथा संख्यम् एकादशेन्द्रियाणां ओत्र-
त्वङ्-नेत्र-सना-नासा-वाक्-पाणि-पाद-युज्ञोपस्थ-मनसां बधि-
रता-कुण्ठतान्धता-जडता-ऽत्रातता-मूकता-ऽकरणता-पङ्गतोदाव-
र्त्ता-क्लीवतामत्तता-एता एकादशधा वर्त्तन्ते । एवं तुष्टिसिद्धीनां
विपरीतानां सप्तदशविधेति सप्तष्टिरूपेण एषा अष्टाविंशति-
रसिद्धिः इन्द्रियाणामाधारत्वे इषि वुञ्ज्वर्वृत्तिरन्तर्गता नान्या
तदुपादानादन्यत्र वृत्त्यनवकाशात् ॥१३॥

इदानीं तुष्टिं परिगणयति ।

नवधा तुष्टिः ॥१४॥

सा द्विविधा तुष्टिः, आध्यात्मिका वाह्यात्म प्रकृत्यपादानकाल-
भाग्याख्याः । आध्यात्मिकाच्चतस्रः विवेकसाक्षात्कारं हि परिणाम-
भेदं प्रकृतिरेव करोति, अहन्तु पूर्णः किं ध्यानादिना इत्यात्-

चिन्तनात् शिवस्य येवं तुष्टिरम्भ उच्यते, यतः प्रकृतिमात्रात् विवेको नास्ति प्रबज्यायां सा तुष्टिरेवालं आनादिना, अवोपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या सखिलमिति । बहुकालमपेक्ष्य समाधिना प्रबज्या भविष्यतीति तव व्यर्थं चपलतया, इत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ इति । भाग्यबलादेव निर्विकल्पसमाधौ या तुष्टिः सा भाग्याख्या वृष्टिरुच्यते । प्रकृतिमहदहङ्कार-तन्मात्रस्थूलभूतेषु आत्मत्वे नाभिमन्यमानस्य वाह्याः पञ्च तुष्टयो जायन्ते, अर्ज्जनरक्षणनाशीपभोगहिंसानां विषयाणामुपरमात् तासुष्टयो यथासंख्यां पारं—सुपारं—पारपारं—अनुत्तमाभ्यः—उत्तमाभ्यः संज्ञाः । ये ये जना वाह्यां तुष्टिमाय व्यर्थिता भवेद्युः न ते तत्त्वज्ञानिनः, अर्जितानामर्थानां बहुलदुःखसाध्यत्वात् तत्त्वज्ञानाभावाच । तथा च “अर्थानामर्ज्जने क्ले शक्तयैव परिक्षणे । रागे दुःखं व्यये दुःखं हिंसायां तुख्यमेव वा ॥” समष्टिरूपेण एषा नवधा तुष्टिर्मन्यते ।

सम्पूर्ति प्रयुक्तानां अविपरीतानां सिद्धीनां अवान्तरभेदान् गणयन् रचयति ।

अष्टधा सिद्धिः ॥१५॥

का पुनरसावद्यधा सिद्धिरिति विशेषेण निरूप्यते । सा द्विधा, तिस्रो सुख्याः, पञ्च गौण्यः । प्रमोदा सुदिता भोदमाना तिस्रो सुख्याः, अध्ययनं शब्दः ऊहः स्वजनप्राप्तिर्दीनञ्च गौण्यः । तथा च यदधिदैवस्य दुःखस्य तिरोभावं कृत्वा ज्ञानसुत्पद्यते तत् प्रमोदमाना सिद्धिः, यदधिभूतस्य दुःखस्य सेवादिनापनयनं कृत्वा ज्ञानं तत् सुदिता सिद्धिः, यदाध्यात्मिकस्य दुःखस्यापनोदनानन्तरं ज्ञानं जन्यते तत् भोदमाना सिद्धिः । विधिवृत्त-

सद्गुरोः सकाशात् आत्मविद्योपदेशः अव्यवनं, तद्प्रतिपाद्य
शब्दः, गुरोरुपदेशं विना पूर्वाभ्यासवशात् यत् तत्वस्य खबमूहनं
गा सिद्धिरुहः। स्वजनसज्जिधिमावेण ददानन्दो रम्यते तत्
उहत्प्राप्तिः, निताज्ञाकनुषावगाहितचित्तेन विधिवत् यत् दानं
तत् दानसिद्धिरिति ।

इदानीं पञ्चविंशतितत्त्वेषु धर्मान् विभजते ।

दश मूलिकार्थाः ॥१६॥

इतच्च एते मूलिका मूलभूता अर्थां विषया दश वेदितव्याः ।
यतः एतेषां पञ्चविंशतितत्त्वानां मध्ये एकैकस्मिन् पदार्थं यथा-
सम्भवमेते विषयाः तिष्ठन्ति, के ते कुववा स्थिता इत्याह । प्रधा-
नमधिकात्य एकत्वमर्थवत्त्वपारार्थपञ्च उक्तम् । पुरुषानधिकात्य
अव्यता अकर्तुं त्वं बङ्गविधत्त्वं, उभयमधिकात्य अस्तित्वं संयोग-
विद्योगौ च । स्यूलमूलशरीरमपेक्ष्य स्थितिः । तथा च भोजवा-
त्तिके “प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमयान्वयता । पारार्थं च तथा-
नैक्यं विद्योगो योग एव च । शेषदृज्जिरकर्तुं त्वं मौलिकार्थाः
स्मृता दश” इति ।

अधुना पञ्चविंशतितत्त्वानां धर्मानुक्ता स्थितिप्रकारं
विवर्णयति ।

अनुग्रहः सर्गः ॥१७॥

अत्रातुशब्दः सहार्थः । अनुगृह्णातीत्यनुग्रहः स उत्पत्तिरिति ।
स च हिप्रकारः, वासनारूपं मूलशरीररूपञ्च ज्ञातुं शक्यते उभ-
योरविनाभावात् । नहि वासनामन्तरेण लिङ्गशरीरमस्ति तथा
लिङ्गशरीरमन्तरेण वासना नास्ति वीजाङ्गरवदिति । तसु
एतेषां बुद्धिमादिपदार्थानां अतादित्वात् कदं सर्गं आदिमानिति

४४

कापिलसूत्रभाष्यम् ।

मन्यते, सत्यं किन्तु अनादिलेऽपि सुतरां वौचितरङ्गप्रवाह-
न्यायेन आविर्भावतिरोभावरूपः सर्गः इति मूचितम् ।
व्यष्टिरूपसर्गं विस्तारतो निष्ठयते ।

चतुर्दशविधो भूतसर्गः ॥१८॥

इतच्च चतुर्दशविधच्चतुर्दशप्रकारो निखिलभूतानां सर्गा
वेदितव्यः । यस्मात् सत्वरजस्तमसां वैषम्यावस्थायां स्वेदज-
अण्डज-उद्भिज्ज-जरायुजरूपेण वासनावशात् सर्वे प्राणिनः
आविर्भवन्ति । स च सर्गः अवान्तरभेदेन विधा; दैवो मानुष-
स्तिर्यग्योनयच्च । आद्योऽश्रविधः । द्वितीयः एकः । छतीयः
पञ्चविधः । तान् प्रकारानाह, ब्राह्मप्राजापत्यै न्द्रगान्धर्वं यज्ञ-
राक्षसपैश्चाचा इत्यष्टविधो दैवः सर्गः । मानुषचैकविधः । पश्चु-
मृगपञ्चसरीसृष्टपस्थावरा इति तिर्यग्योनयः । ननु कथं
चतुर्दशविधो भूतसर्गः घटादिभूतसर्गावलोकनात् न पञ्चभूता-
तिरिक्तानाम् उत्पत्तिमताम् अनवगमात् सर्ववायेवमूहनीय-
मिति । स्यादेतत् नहि तेषां प्रागुक्तानां पदार्थानां ज्ञानं विना-
बन्धनिवृत्तिरस्ति तस्यानादिलादतः तत्खरूपं विविषुरुत्तर-
सूत्रमवतारयति ।

त्रिविधो बन्धः ॥१९॥

अत्र किं नाम बन्ध उपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितः
न पारमार्थिकः इति कियान् सः, प्राकृतिको वैकारिको दाच्च-
णकच्च, एष त्रिविधो बन्धो वेदितव्यः । ततः क्रमेण तदनु-
वदति, तथाहि अष्टासु प्रकृतिषु परमार्थतत्त्वं मन्यमानाः समा-
धिना यामुपासते तेषां तासु लयः प्राकृतिको बन्धः । ये विकारे

विद्विद्यादिषु चैतन्यं मन्यमानाः तान्येव उपासते, तेषां
तत्त्वयः वै कारिको बन्धः । ये संसारविमोहितचेतसः केवलं
दक्षिणायनकर्मकलापं जानन्तः अश्वमेधादिरेव परमपुरुषार्थः
नान्य इति मन्यमानाः कर्मफलम् अन्ननिति तेषां दक्षिणको-
बन्धः, प्रतिनियतजन्मरणानुगतत्वात् चक्रवटिति । तथा च
अनुत्तिः, “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणु-
मन्येऽनुसंयान्ति यथाकर्म यथान्तुतम्” ।

तस्मात् बन्धस्य अनादित्वेऽपि भूयो वन्नेन तन्त्रिराशः कर्त्तव्यः
इति विचिन्त्य सूतं पठति ।

त्रिविधो मोक्षः ॥२०॥

अत्र पुण्यपापापचयवशेन प्राणिनां त्रिविधो मोक्षः प्रवर्त्तते ।
कः पुनरसावित्याह, क्रममोक्षः विदेहकैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा
च । यस्य विषयानुरागिणः तत्वानुसन्धानं कुर्वतः जन्मान्तरे
मोक्षः भविष्यति, स क्रममोक्षः, बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्
मां प्रपद्यते इत्यादि स्मृतेः । विषयविरक्तः सुखदुःखे समे कृत्वा
न्ति वद् आनन्दं प्राप्नोति स विदेहकैवल्यम् “अपामसीमम्
अमृता अभूम इत्यादि अनुत्तेः । अनन्तानागतकालं व्याय स्वरूपे-
णावस्थानं स्वरूपप्रतिष्ठा न ह वै शरीरस्य प्रियाप्रिययोरपह-
तिरस्ति इत्यादि अनुत्तेः पुनरपि बुद्धिसत्त्वेऽनभिसन्धात् ॥२०॥

सम्पत्ति प्रमाणलक्षणं तावस्त्रयति ।

त्रिविधं प्रमाणम् ॥२१॥

अत्र प्रभीयते अनेनेति प्रमाणं प्रमाणं प्रति करणमिति यावत्

विविधं प्रमाणं दुष्टमनुमानमात्रवचनञ्च । बुद्धिर्वद्वस्तु इन्द्रियद्वारे चित्तादामरूपेण विषयीकरोति तत् प्रत्यञ्च हृष्टं, देवं पश्ये अहं सुखीत्यादि । अनुमानं विविधं, पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो हृष्टञ्च । यत् कारणेन कार्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् । यथा मेघोन्नत्या वृष्टिरिति । यत्र कार्येण कारणमनुमीयते तत् शेषवत्, घटदर्शने परमाणादिरिति । यत्र ब्रज्यापूर्वकम् अन्यत दृष्टस्य अन्यत्र दर्शनं सामान्यतो हृष्टं, यथा गृहे हृष्टस्य देवदत्तस्य वह्निर्दर्शनेन गमनमनुमीयते । देवयत्पतगमनुष्वावर्णाश्रमादिविभागहेतोः सर्वज्ञानाकरस्य वैदशास्त्रस्य अपौरुषेयतया इदं सत् इदमसत् अयं घट इत्यादि वृडव्यवहारमूलम् आत्मवचनम् । अनेन विविधेन प्रमाणेन प्रकृतिपुरुषयोः षट्यगवगतिः परमपुरुषार्थकारणमिति ।

तस्मादिदानीं एतान् पदार्थानुवाकां तद्वबोधेन मुक्तिं साधयितुं संचेपेणानुवदिष्यन् सूत्रयति ।

एतत् सम्यक् ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यात् ।
न पुनर्स्तिविधेन दुःखेनानुभूयते ॥२२॥

एतत् सुगमम् । इह सम्यक् । ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्याज्जीन इति शेषः, विविधेन आधात्मिकादिदुःखेन नोनुभूयते न संयुक्तो भवति, तेषामत्यन्तलयत्वेन पुनरुत्पत्तयत्यभावात् ।

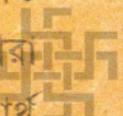
न रेत्नं ग्रंथिया पूर्णं सांख्यभाष्यं विभाषितम् ।
भूदेवेन मुदा शाके ब्रह्मधर्मादितीन्दुमे ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

সংক্ষিত দর্শনের অনুবাদ, সমুদায় অংশ উভয়
হয় না বিধায় দুর্জহ স্থল পরিত্যাগ করিয়া তাংপর্য-
মাত্র বিদ্যানুরাগী মহোদয়গণের গোচরার্থ সন্নিবেশিত
হইল। কিয়দিনাবধি দর্শন সকল কোন সময়ে হই-
যাছে, এতনির্ণয় করিতে সত্যসমাজে মহাগোলযোগ
হইতেছে। অনেক মহাত্মা ইহার অনেকবিধ মীমাংসা
করিয়াছেন এবং করিতেছেন; কিন্তু তাহাতে আমরা
তৎপুলাভ করিতে পারি নাই, যেহেতুক উপনিষদ্ব শু
দর্শনের মত মধ্যে মধ্যে সন্নিবেশিত হইয়াছে, ইহাতে
বেদের পূর্ব দর্শনশাস্ত্র আবিষ্কৃত হইয়াছে। এ কথা বলিলে
বেদের আধুনিকত্ব প্রমাণ হয়। সকল দর্শনপ্রণেতাই
বেদের অপৌরুষেয়তা শীকার করিয়াছেন অতএব তাহার
নির্ণয় করিতে হইলে, ভাবনায় মন্তিক্ষ শুক্র হয়, পরন্তু
এই মাত্র বলা যাইতে পারে যে, মহর্ষি কণাদ প্রথমে
বৈশেষিক দর্শন প্রকাশ করিয়াছিলেন, তৎপরে মহর্ষি
কপিল সাংখ্যদর্শন প্রকাশ করিয়াছেন, ইহা যুক্তি ও
প্রমাণদ্বারা জ্ঞাত হওয়া যায়। “ন বয়ং ষট্পদার্থ-
বাদিনঃ” এই সাংখ্যসূত্র দ্বারা ষট্পদার্থবাদী কণাদমত
পূর্বে প্রচারিত হইয়াছে এবং ষড়ধ্যায় সাংখ্যসূত্র দ্বারা
কপিল ঝুঁফি ষট্পদার্থবাদী কণাদ মতের ষট্পদার্থ

নিরাস করিয়াছেন ; শু পরমাণু সকল পদার্থের অবসান-
স্থান, বৈশেষিক দর্শনকর্তা ইহা স্বীকার করিয়াছেন, ইহা
যুক্তিসিদ্ধ নহে । যেহেতুক পরমাণুকে মূর্ত্তি বলিলে তাহার
নাশ হয়, এত মূর্ত্তি পদার্থ দেখা যায় সমুদায়ই কালেতে
বিনাশ প্রাপ্ত হইয়া থাকে । পরমাণু অমূর্তি বলিলে পর-
মাণুর সংযোগ হয় না ; কারণ নিরবয়ব সূক্ষ্ম পদার্থের সং-
যোগ কোন স্থলে দেখা যায় না । এই সকল পর্যালোচনা
করিলে পদার্থতত্ত্ববিং ঘোদয়গণ দর্শনশাস্ত্রের অগ্র
পঞ্চাং নির্ণয় করিতে সমর্থ হইবেন । এই অবনীমণ্ডলে
তত্ত্বজ্ঞান ভিন্ন জীবগণের স্থথের কারণ দেখা যাইতেছে
না । সকল পদার্থই বিনাশী, ইহাতে অনুরাগ কেবল
স্থথের কারণ ভিন্ন আর কিছুই নহে, এতাবৎ বিবে-
চনায় অনেকেই অহম্রিংশি তত্ত্বানুসন্ধানে নিযুক্ত ছিলেন ।
পরে আর্যজাতিকে উচ্চ পদবীতে অধিরূপ করণের
মানসে মহৰ্ষি কণাদ পথদর্শকস্বরূপ বৈশেষিক দর্শন
আবিষ্কার করিয়াছেন । ইহার অব্যবহিত পরে মহৰ্ষি
কপিল সদোষ কণাদ মত নিরাসে ব্রতী হইয়া নিজ এত
ব্যক্তি করিয়াছেন । ইহা উপরি উক্ত প্রিমাণ ও যুক্তিবাক্য
অযৌক্তিক ও অপ্রামাণিক কহা যায় না । এইক্ষণে প্রকৃত
দর্শনের অনুবাদে প্রবৃত্ত হওয়া গেল । ইহাতে পঞ্চ-
বিংশতি সংখ্যক তত্ত্ব গণনা করায় ইহাকে সাংখ্য দর্শন
এবং কাপিল দর্শন কহে । তত্ত্বজ্ঞানেচ্ছ পঞ্চশিথা-

ଚାର୍ଯ୍ୟ ମହିର ନାରୀଯଗୀବତାର କପିଲେର ସମୀପବର୍ତ୍ତୀ ହୁଇ-
ଲେନ । ନିଗୃତ ତତ୍ତ୍ଵ ଧାରণ କରା ଅତି ସ୍ଵକଟିନ ବିଧାର
ଅଥୟେ ଦ୍ଵାବିଂଶତି ସୂତ୍ରଦ୍ଵାରା ଉପଦେଷ୍ଟା ପୂଜ୍ୟପାଦ କପିଲ
ଉପଦେଶ ପ୍ରଦାନେ ପ୍ରହୃତ ହିଲେନ । ସଥା ସଥାର୍ଥ ପଦାର୍ଥେର
ସଂକ୍ଷେପ ଶ୍ରବଣ କର । ଆମି ଅଛ ପ୍ରକୃତି ବଲିତେଛି, ଦେ
ପ୍ରକୃତି ଏହି—ମୂଳ ପ୍ରକୃତି, ମହେ, ଅହଙ୍କାର, ପଞ୍ଚତନ୍ମାତ୍ର
ଅର୍ଥାତ୍ ଶବ୍ଦ-ତନ୍ମାତ୍ର, ଶ୍ରୀଶ-ତନ୍ମାତ୍ର, ରୂପ-ତନ୍ମାତ୍ର, ରଦ-
ତନ୍ମାତ୍ର, ଗନ୍ଧ-ତନ୍ମାତ୍ର । ମୂଳ ପ୍ରକୃତି ତ୍ରିଗୁ-ଗାସିତା
ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍ତ୍ଵ ରଜ ଓ ତମୋଗୁଣେର ସମାନାବସ୍ଥା ଏବଂ ଜଡ଼ା-
ଞ୍ଚିକା ନିରବସା ପରିଗାମରୂପା ନିତ୍ୟ । ତାହା ହେତୁ
ତେଇ ଅହତ୍ତବ ଅକାଶ ପାଇଁ ; କିନ୍ତୁ ପ୍ରକୃତି କୋନ ପଦାର୍ଥ
ହେତେ ଅକାଶ ହୁଁ ନାହିଁ । ସମୁଦ୍ରାର ପଦାର୍ଥ ମୂଳପ୍ରକୃତିର
ପରିଗାମ ସ୍ଵରୂପ । ଯେମନ ଦବି ଓ ଶିଶିରଖଣ୍ଡ ହୁଅ ଓ ଜଳେର
ବିକାର ବିଶେଷ, ଦେଇରୂପ ସକଳ ବଞ୍ଚି ମୂଳପ୍ରକୃତିର ବିକାର
ବିଶେଷ । ମୂଳ ପ୍ରକୃତି କାର୍ଯ୍ୟତେ ବିକୃତି ହିଲା ଥାକେ ।
ଅହତ୍ତବ ମୂଳପ୍ରକୃତି ହେତେ ଅକାଶ ପାଇଁ । ଇହାକେ ବୁଦ୍ଧି-
ବିଶେଷ କହେ, ଅର୍ଥାତ୍ ସକଳ ପଦାର୍ଥର ନିଶ୍ଚାଯିକା । ତନ୍ଦ୍ଵାରା
ଧ୍ୟାବଦୀୟ ପଦାର୍ଥର କର୍ତ୍ତ୍ତବ୍ୟାକର୍ତ୍ତବ୍ୟେର ନିର୍ଗୟ ହୁଁ । ବୁଦ୍ଧିର ଧର୍ମ
ଆଟ ଅକାର—ଧର୍ମ, ଜ୍ଞାନ, ବୈରାଗ୍ୟ, କ୍ରିସ୍ତ୍ୟ, ଅଧର୍ମ, ଅଜ୍ଞାନ,
ଅବୈରାଗ୍ୟ ଅନୈସ୍ଵର୍ଯ୍ୟ ; ଇହାର ମଧ୍ୟେ ଆଦି ଚାରିଟି ସାହିକ
ଅର୍ଥାତ୍ ସତ୍ତ୍ଵଗୁଣୋତ୍ତବା, ଅନ୍ୟ ଚାରିଟି ତାମନ, ଅର୍ଥାତ୍ ତମୋଗୁ-
ଣୋତ୍ତବା । ମହେ ହେତେ ଅହଙ୍କାର ଜମ୍ବେ, ଇହାକେ ଅଭିନ୍ନାନ ବଲା

যায়। ‘আমি স্থথী’ ‘আমার পুত্র’ ‘আমি সর্বাংশে শ্রেষ্ঠ’ ইত্যাদি ব্যবহার কেবল অহঙ্কারের কার্য। অহঙ্কারের রাজসভাগ হইতে পঞ্চতন্মাত্র জগে, এ অতিসূক্ষ্ম পদাৰ্থ ও আকাশাদি পঞ্চভূতেৰ কাৱণ স্বৰূপ। ইহা ঘোগী ও দেবলোকেৰ অপ্রত্যক্ষ নহে। আমি ঘোড়শ বিকার পদাৰ্থ বলিতেছি। পঞ্চ ভূত, পঞ্চ জ্ঞানেন্দ্ৰিয়, পঞ্চ কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয় ও মন, এই ঘোড়শ পদাৰ্থকে বিকার বলে। ভূমি জল, বায়ু, অগ্নি, ও আকাশকে যথাক্রমে পঞ্চভূত বলা যায়, এই পঞ্চভূত পঞ্চতন্মাত্র হইতে প্ৰকাশ হইয়াছে। চক্ৰঃ, শ্ৰোতৃ, ধ্বাণ, রসনা, ত্বক্ এই পাঁচকে জ্ঞানেন্দ্ৰিয় ও অন্তরিন্দ্ৰিয় বলে এবং বাক্, পাণি, পাদ, পায়ু, উপস্থ এই পাঁচকে কৰ্ম্মেন্দ্ৰিয় এবং বাহেন্দ্ৰিয় কহে। মনকে সংশয়াত্মক উভয়েন্দ্ৰিয় নিয়ন্ত্রা বলা যাইতে পাৰে। অহঙ্কারেৰ সাম্ভিক অংশ হইতে উভয়েন্দ্ৰিয় এবং মনেৰ আবিৰ্ভা৬ হইয়াছে। যত কিছু পদাৰ্থ, ঘোড়শ বিকারেৰ অন্তর্গত, ইহাৰ আৱ বিকার নাই। সকল কাৰ্য্য, সৎ ও সূক্ষ্ম-স্বৰূপে স্ব স্ব কাৱণে তিৰোভূত হইয়া থাকে যথা “বী-জে অঙ্কুৰ,” “ছুঁফে ঘৃত” “স্তনে ক্ষীৱ” ইত্যাদি।

পুৰুষ নিত্য চেতনস্বৰূপ সৰ্বসাক্ষী সৰ্বসত্ত্বাদি গুণশূন্য দ্রষ্টা বিবেকী অকৰ্তা অনেকপ উদাসীন পদবাচ্য। ইনি কোন কাৰ্য্য কৱেন না। সকলই প্ৰকৃতিৱ কাৰ্য্য, তথাপি “আমাৰ পুত্ৰ” “আমি স্থথী” ইত্যাদি

জ্ঞান ভূমিতি ; ফলতঃ আত্মার শুখ দুঃখ নাই।
 প্রকৃত্যাদি সমুদায় পদার্থ ত্রি-বিধ তাপে তাপিত।
 অর্থাৎ তাহা এই, মাননিক দুঃখ আধ্যাত্মিক পদবাচ্য।
 বাহ্যিক জ্বরাদি রোগজন্য দুঃখকে আধিদৈবিক বলে।
 উচ্চ স্থান হইতে পতনাদি জন্য দুঃখকে আধিভৌতিক
 বলে। এই ত্রিবিধ দুঃখ নিরুত্তি কেবল প্রকৃতি পুরুষের
 পৃথক জ্ঞান ভিন্ন হয় না। অত্যক্ষ অনুমান ও বেদ-
 প্রমাণ ইহাকে ত্রি-বিধ প্রমাণ বলে। এই প্রমাণত্বের
 দ্বারা “অযং পুরুষः” “ইযং প্রকৃতিঃ” ইত্যাদি জ্ঞান
 তত্ত্বজ্ঞান পদবাচ্য অর্থাৎ আমি পুরুষ নিত্যশুন্দঃ অমৃত-
 পানে প্রাসাদোপরি বাদে যেরূপ শুধী ধূলিশয্যায় ভিক্ষান্ন
 ভোজন করিয়া সেরূপ জ্ঞান, আমার বিকার নাই।
 প্রকৃতি সকল কার্য্য করে, অযস্কান্তমণি সম্বিধানে লোহের
 যেমন স্বযং স্পন্দনশক্তি প্রকাশ পায়, তদ্রূপ পুরুষ
 সম্বিধানে জড়াত্মিকা প্রকৃতির উৎপাদনী শক্তি প্রকাশ
 হয়। গৃহকর্মে নিযুক্ত স্ত্রী পুরুষের ভোজনান্তর নিষিদ্ধস্তা হয়।
 প্রকৃতি সেইরূপ অঁচেতনা হইলেও সকল পদার্থই তাহা
 হইতে উৎপন্ন হয় যথা “গোময়ে কীটাদির” উৎপত্তি
 হয়।

সমাপ্ত ।

DATA ENTERED

Date 9/10/08

IGNCA RAR
ACC. No. 532

